

رهیافت فرهنگ دینی

فصلنامه علمی تخصصی

سال چهارم - شماره پانزدهم و شانزدهم - پاییز و زمستان ۱۴۰۰

بررسی و معرفی کتیبه‌ای از موزه‌ی حرم حضرت شاه‌چراغ (ع)
محمد رضا ضیا^۱، محمود مهرآوران^۲ و سحر زارع^۳

چکیده

سنت کتیبه‌نگاری پیشینه‌ای دیرینه دارد و از کهن‌ترین نگارش بشر به شمار می‌آید. کتیبه‌ها گاهی اطلاعات بنا را بیان می‌کنند و گاهی تزیینات بنا را تشکیل می‌دهند. یکی از کتیبه‌هایی که جنبه یادمانی دارد؛ کتیبه‌ای است که به شماره ۹۹۰۱۰۳۴۳ در موزه‌ی حرم مطهر حضرت احمد بن موسی الکاظم شاه‌چراغ (ع) ثبت و نگهداری می‌شود. این کتیبه از نظر ادبی و محتوایی متن از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. کتیبه‌ی مذکور حاوی ایاتی از ترکیب‌بند ۹۹ میرزا احمد متولی باشی، تولیت آستان حضرت شاه‌چراغ(ع) در عهد محمد شاه قاجار است که در مرثیه‌ی سرور سالار شهیدان حضرت ابا عبدالله...الحسین سروده شده است. این پژوهش ابتدا به شرح حال مختصری از شاعر پرداخته و سپس ضمن بررسی ترکیب‌بند مذکور به معرفی این کتیبه‌ی خطی می‌پردازد.

کلید واژگان: میرزا احمد متولی باشی، کتیبه خطی، ترکیب‌بند، مرثیه، شاه‌چراغ (ع).

^۱-دکترای زبان و ادبیات فارسی، مدرس دانشگاه آزاد اسلامی واحد شیراز، شیراز، ایران؛ پست الکترونیکی: ziyamohammadreza@gmail.com

^۲-دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه قم.

^۳-دانشجوی دکترای زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد فیروزآباد و دبیر آموزش و پرورش ناحیه دو شیراز.

مقدمه

کتیبه در لغت: آنچه به خط جلی نسخ یا نستعلیق و یا به خط طفرا و یا به خط کوفی بر دوره‌ی دیوار مساجد و مقابر و اماکن متبرکه یا سر در دروازه‌ی امرا و بزرگان نویسند و یا نقش کنند (از نظام الاطباء). نوشته‌ای که حاشیه مانند دور سر در عمارت و بر بدنه‌ی دیوار مسجد و مقبره و بقعه و تخت و کرسی و در و نیز بر کرانه‌ی پارچه که سفره و بیرق و جامه (جامه‌ی خانه‌ی کعبه) و زین‌پوش و جلیل اسب و پوشش تکیه‌ها و غیره باشد نویسند (دهخدا، ذیل واژه‌ی کتیبه).

کتیبه‌ها از نظر موضوع، محتوا، نوع خط و... دسته‌بندی‌های مختلفی دارد. «کتیبه‌ها از منظر و ویژگی‌هایی چون موضوع و مضامون، مواد و مصالح، زبان، خط، تاریخ، نوع بنا و محل قرارگیری، مطالعه و دسته‌بندی کرده‌اند و به علاوه، در قالب کتیبه‌های یادمانی، دینی و بنایی نیز طبقه‌بندی نموده‌اند» (میرزا ابوالقاسمی، ۱۳۸۷: ۱۱-۱۰).

کتیبه‌ی مذکور ایاتی از بندهای پنج، هفت و هشت ترکیب‌بند ۹۹ بیتی میرزا احمد متولی باشی است. به نظر می‌رسد در سالیانی که وی عهددار تولیت آستان بوده؛ دستور تهیه و نصب آن را در حرم مطهر داده است. میرزا احمد متولی باشی از جمله شاعرانی است که بخش زیادی از دیوان اشعارش به مدح و مرثیه‌ی اهل‌بیت(ع) اختصاص دارد (ضیا، ۱۳۹۹: ۶۱). این کتیبه بخشی از ترکیب‌بندی است که در رثای سیدالشهدا (ع) سروده و گویا به ترکیب‌بند مشهور محتشم کاشانی نظر داشته است.

مرثیه سرایی

مرثیه، رثا: در لغت گریستن بر مرده و برشمردن محسن و محمد وی است و در اصطلاح، شعری را که در رثای کسی ساخته باشند، مرثیه می‌گویند (دهخدا، معین، ذیل واژه‌ی مرثیه، رثا). نخستین مرثیه‌هایی که در ادب فارسی به جای مانده، اشعاری است که رودکی سمرقندی در رثای شاعران هم‌عصر خویش سروده است. از جمله درباره ابوالحسن مرادی بخارایی، شهید بلخی، امیر اسماعیل سامانی و... (رودکی، ۱۳۷۴: ۴-۴۳) مرثیه‌ها بر حسب مناسبات سراینده با شخص متوفی به سه نوع تقسیم می‌شود: مرثیه رسمی، شخصی و مذهبی (افسری کرمانی، ۱۳۷۱: ۴۵).

مرثیه مذهبی به نوعی از مراثی گفته می‌شود که شعراء در سوگ رهبران مذهبی، عالمان دینی یا مصیت و شهادت ائمه اطهار و پیشوایان دینی(ع) به‌ویژه سیدالشهدا حضرت امام حسین علیه‌السلام و یاران وفادار می‌سرایند. سروden

مراثی در سوگ شهدای کربلا و تشکیل مجالس عزا و اقامه مجامع سوگواری واقعه کربلا بلافصله بعد از زمان وقوع آن حادثه جان‌سوز شروع شد و تا زمان حال ادامه یافته است (همان: ۱۰۹).

در دوره قاجاریه به واسطه رواج مجالس روضه‌خوانی و اهمیتی که پادشاهان و رجال و مردم این عهد به برپایی مراسم سوگواری سالار شهیدان به خصوص در ایام محرم و صفر می‌دادند مرثیه سرایی رونق تازه‌ای گرفت و آثار برجسته‌ای در این زمینه بر جای ماند (همان: ۱۵۷).

در میان مراثی سروده شده توسط میرزا احمد متولی باشی ترکیب‌بندی ۹۹ بیتی وجود دارد که بندهایی از آن در زمان حیات شاعر که تولیت آستان را بر عهده داشتند (طی سال‌های ۱۲۳۸ تا ۱۲۵۶) به صورت کتیبه در آمده و بر دیوارهای اطراف ضریح حرم مطهر نصب شده است. این کتیبه اکنون در موزه‌ی حرم مطهر شاه‌چراغ نگهداری می‌شود.

ترکیب‌بند

قالبی است مرکب از چند بند غزل‌گونه که بندها از حیث وزن و شمار ابیات باهم برابرند ولی هر بند خود قافیه‌ای جدا دارد. در پایان دربند بیتی در همان وزن می‌آید که آن نیز برای خود قافیه‌ای جدا دارد (ارزنگ، ۱۳۷۵: ۷۸). معروف‌ترین ترکیب‌بندهای فارسی از محتمم کاشانی (واقعه‌ی کربلا) و جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی (در نعت پیامبر اسلام) و وحشی بافقی (شرح پریشانی) است. موضوع ترکیب‌بند مواردی از قبیل مدح، وصف، رثا، عشق، و عرفان را در بر می‌گیرد.

مولانا کمال‌الدین کاشانی، متخلف به محتمم از شاعران قرن دهم هجری و معاصر با شاه طهماسب اول صفوی است. عمده شهرت او مدیون ترکیب‌بندی است که در رثای شهیدان کربلا و سالار شهیدان حضرت ابا عبدالله الحسین (ع) سروده است. این ترکیب‌بند در ۱۲ بند یعنی در ۹۷ بیت سروده شده است.

باز این چه شورش است؟ که در خلق عالم است باز این چه نوحه و چه عزا و چه ماتم است؟

(محتمم کاشانی، ۱۳۷۰: ۲۱۵)

ذبیح‌الله صفا در کتاب «تاریخ ادبیات ایران جلد ۱/۵ صفحه ۶۱۶» آورده است که: «اهمیت کار محتشم کاشانی در آن است که ساختن مراثی اهل‌بیت را با سروdon «دوازده بند» معروف خود به اقتضای «هفت بند» حسن کاشی رواجی تازه بخشید» (صفا، ۱۳۷۶: ۶۱۶).

تعريف و تمجید فراوانی از این ترکیب‌بند شده است. آن را گوشواره‌ی گوش سخن تا یوم‌القرار نامیده‌اند (اسکندر بیگ منشی، ۱۳۵۰: ۲۷۳). از جمله مقلدان پیروان این ترکیب‌بند بدیع و سوزناک و مؤثر عبارت‌اند از: وحشی بافقی، عاشق اصفهانی، صباحی بیدگلی، فتحعلی شاه قاجار (خاقان)، وصال شیرازی، سروش اصفهانی و ادیب‌الممالک فراهانی، علامه کمپانی، اهلی شیرازی و میرزا احمد متولی باشی.

میرزا احمد متولی باشی

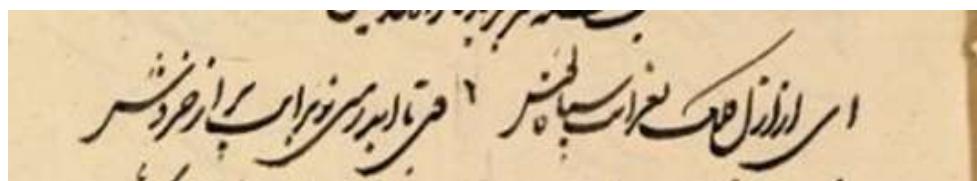
میرزا احمد متولی باشی، متخلص به «روشن» و ملقب به «روشن عالی گوهر» از نوادگان میرشریف جرجانی است. پدر او محمدحسین متخلص به «عالی» است. پدریزگ شاعر میرزا محمد، کلانتر عهد کریم‌خان زند و صاحب روزنامه‌ی کلانتر است. میرزا محمد کلانتر خواهرزاده‌ی میرزا محمدحسین شریفی صاحب اختیار فارس است (میرزا حسن حسینی فسایی، ۱۳۴۳-۴: ۱۳).

میرزا احمد متولی باشی در سال ۱۲۱۵ ق در شیراز زاده شده است. در محله‌ی بازار مرغ شیراز نشو و نمو یافت. در عصر محمدشاه قاجار، پس از آن که پدرش در اثر بیماری تب دق- که سالیانی با آن دچار است- فوت می‌کند؛ مدتی عهددهار تولیت آستان مقدس حضرت احمد بن موسی الکاظم شاهچراغ (ع) می‌شود (همان: ۹۴۴). میرزا محمدحسن حسینی فسایی که از معاصران میرزا احمد روشن است؛ در فارس‌نامه با این القاب و عنوانین او را معرفی می‌کند: «جناب قدوه‌ی اخیار و زیده‌ی ابرار سید سادات و مجتمع سعادات، نادره‌ی زمان، ناظم در و مرجان» (همان: ۹۴۴-۵). میرزا محمدحسین شاعرالملک در تذکره‌ی شکرستان سال وفات او را ۱۲۶۲ ه.ق بیان می‌کند و می‌گوید: «جنازه‌ی شریفش را حمل نجف اشرف نموده، و در آن مکان فیض نشان مدفن گردید» (شعاع شیرازی، ۱۳۹۲: ۷۵۳).

ترکیب‌بند میرزا احمد متولی باشی در نسخه‌ی خطی دیوان اشعارش با این بیت آغاز

می‌شود:

ای از ازل فلک به عزایت سیاه‌پوش
وی تا ابد زمین ز برایت پر از خروش
(برگ ۲۴ نخ)

(برگ ۲۴ نخ)

بررسی و معرفی کتیبه

کتیبه‌ی مذکور اکنون سه بخش است. به نظر می‌رسد به دلیل دیوارهای متعدد اطراف ضریح حرم مطهر، هر بخش از کتیبه بر دیواری نصب بوده است. مشخصات این سه بخش این‌گونه است:

بخش نخست

ابعاد کتیبه $194 \times 40\text{ cm}$ در دو سمت راست و چپ دارای حاشیه‌ی مُذهب و در سمت چپ آخرين مصraig اطلاعات مرمت کتیبه (۱۳۲۸هـ) ثبت شده است:

چون که از شاه‌چراغ غفار
مدید گشت به این خادم زار
کرده تعمیر کتیبه چاکر
حسن الخیر خزانه‌ی دار

هر مصraig در یک قاب نگاشته شده و هر قاب با لچک سورمه‌ای رنگ با خطوط اسلیمی که در چهار گوشه‌ی قاب تزیین شده است. کاغذ آن از نوع فرنگی که به دلیل استحکام و دوام بیشتر بر روی پارچه نصب شده است. دارای مذهب ابر و مه و بین تذهیب‌ها تا مرز هر قاب طلا اندازی شده است. دارای جدول زرین تحریردار که ۳ تحریره است. برخی جاها خوردگی و افتادگی کاغذ به چشم می‌خورد. همه‌ی ایيات در دو ردیف افقی نوشته شده و میان خط افقی اول و دوم با دو خط موازی مشکی رنگ از هک جدا شده است. شروع و پایان

هر بخش دارای تزیین و نقش گل دیده می‌شود. بیت‌های نگاشته شده در بخش اول کتیبه در نسخه‌ی خطی دیوان اشعار میرزا احمد متولی باشی به این ترتیب ثبت شده و از بند ۵ ترکیب‌بند است: (ضیا، ۱۳۹۹: ۵۷/۵۸/۵۹/۶۰/۶۱/۶۲/۶۳/۶۴/۶۵).

۵۷	از پشت ذوالجناح چو شه گشت سرنگون	ساکن شد آسمان و زمین گشت بی‌سکون
۵۸	هنگامه(ی) قیامت کبرا شد آشکار	گفتی گسیخت سلسله(ی) ربط کاف و نون
۵۹	از زخم تیر و نیزه جراحات پیکرش	بود از هزار و نهصد و پنجاه و یک فزون
۶۰	تاب نشستنش به تن ناتوان نبود	از بس که از جوارح وی رفته بود خون
۶۱	بر متكای خاک سر از بی‌کسی نهاد	حاکم به سر، به خاک سر خود نهاد چون!
۶۲	طفل حسن (ع) چو بی‌کسی عمّ خویش دید	آمد دوان دوان ز سراپرده‌ها برون
۶۳	پهلوی عمّ خویش به غم‌خواری آرمید	گفت: ای شهید ظلم و ستم حال توست چون؟
۶۴	تیری سه شعبه بر تن آن طفل بی‌گناه	آمد ز شست ظلم ستم پیشه(ی) زبون
۶۵	شد آن زمان مصیبت آن تشنه لب شدید	که آن طفل سر به دامن عّمش به خون تپید

(همان: ۹۰-۸۹)

بخش دوم

این بخش از کتیبه دو قسمت مجزا شده است. ابعاد قسمت اول ۳۱۰×۴۰cm با همان اطلاعات و ویژگی‌های

بخش نخست است. ابعاد قسمت دوم $18 \times 40\text{ cm}$ است. تفاوت ابعاد هر قاب با توجه به تعداد واژگان هر مصراج 37×16 و 40×16 است. بیت‌های نگاشته شده در بخش دوم کتیبه در نسخه‌ی خطی دیوان اشعار میرزا احمد متولی باشی از بند هفتم ترکیب‌بند مذکور گرفته شده و ترتیب آن به این قرار است: (۸۵/۸۴/۸۳/۸۲/۸۱/۷۹)

(نگارنده، آرشیو موزه‌ی حرم مطهر حضرت شاه‌چراغ(ع))

- ۷۹ چون از شقاوت عمر سعد روسیاه در خاک و خون تپید شهنشاه دین پناه
  - ۸۰ باد سیه وزید و جهان گشت قیر فام گفتی که در محقق نهان گشت مهر و ماه
  - ۸۱ آشوب رستخیز قیامت شد آشکار در حیرتم که دهر نگشت از چه رو تباہ
  - ۸۲ فریاد جبرئیل شد از شش جهت بلند آن دم که بر سینان سنان رفت رأس شاه
  - ۸۳ ناگه ز سمت بادیه با زین واژگون شد ذوالجناح غرقه به خون تا به قتلگاه
  - ۸۴ در جست‌وجوی شاه شهیدان به هر طرف خونابه می‌فشدند همی چشمش از نگاه
  - ۸۵ تا دید نعش صاحب خود را در آن میان بر خاک دست و پا زده افتاده بی‌پناه
- (همان: ۹۰-۹۱)

بخش سوم

ابعاد کلی این قسمت $318 \times 40\text{ cm}$ و ابعاد قاب‌ها با توجه به تعداد کلمات و واژگان هر بیت 37×16.5 و 35×16 است. در هر ردیف از خطوط دارای جدول سه خط تحریر دار است و بین خط یا ردیف افقی اول و دوم هیچ خط

مقسمی وجود ندارد. بیت‌های مذکور در بخش اول کتیبه در نسخه‌ی خطی دیوان اشعار میرزا احمد متولی باشی به این ترتیب ثبت شده است. این ایيات از بندهای ۷ و ۸ ترکیب‌بند گرینش شده است: (۸۶/۸۸/۹۰-۹۴/۹۷-۹۸/۹۹)

(نگارنده، آرشیو موزه‌ی حرم مطهر حضرت شاهچراغ(ع))

۸۶ پهلوی آن شهید به خون خفته آرمید از درد کوفت سر به زمین و کشید آه

۸۸ از بس که سر به خاک فرو کوفت شد ز هوش گفتی به مرغزار جنان برگرفت راه

۹۰ با حربه‌ی) ستیزه پس آن قوم کینه خواه بستند بر زنان مصیبت رسید(۵) راه

۹۱ قومی گشوده دست به آزار بی‌کسان جمعی فشرده پای به تاراج خیمه‌گاه

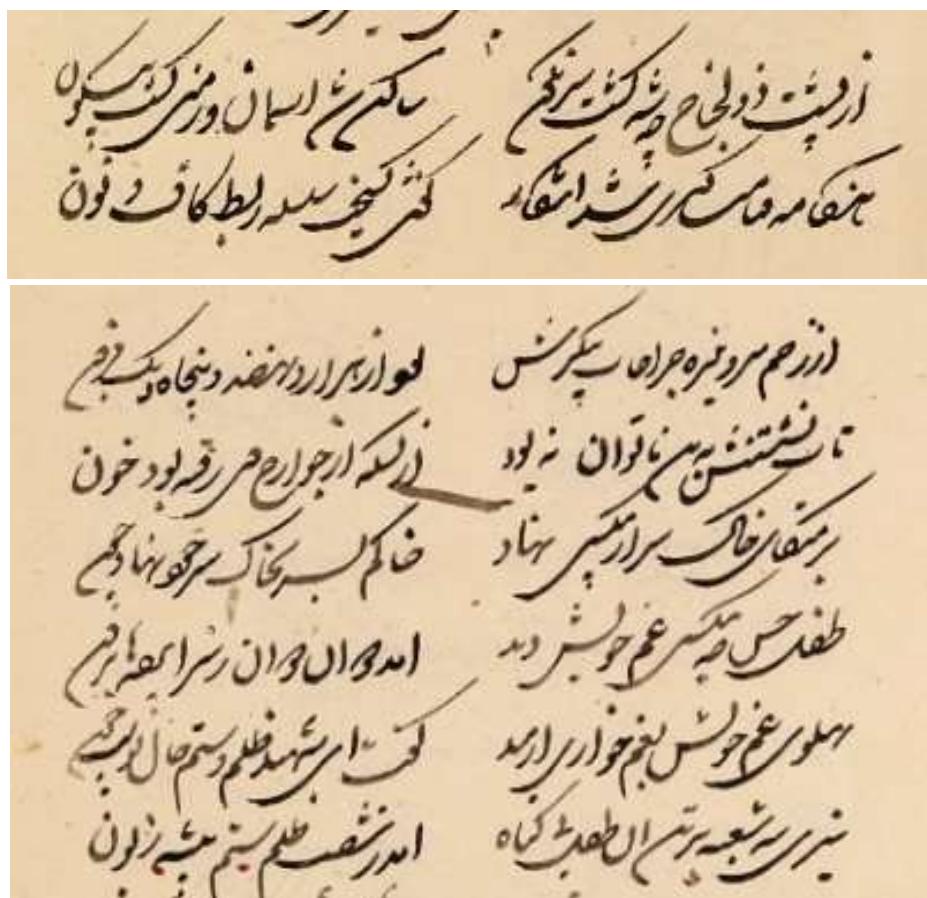
۹۴ از تارک شکسته یکی لاله‌سان عذار و ز ضربت تپانچه یکی نیلگون جاه

۹۷ چون شد ز خیمه آتش بیداد شعله‌ور گشت آسمان ز دود دل دردشان تباه

۹۸ محسر ز یاد رفت، جهان را دمی که رفت آن کاروان غمزده از راه قتلگاه

۹۹ ظلمی نکرده‌اند که آید به شرح راست   گر خامه مختصر کند این دردشان رواست
(همان: ۹۱)

ترکیب‌بند مذکور در برگ ۲۴ نسخه‌ی خطی دیوان اشعار میرزا احمد متولی باشی ثبت است.

(برگ ۵-۶ ۲۴-خ)

نتیجه‌گیری

کتیبه‌های دوران اسلامی علاوه بر نقش تزیینی، جنبه‌ی معنوی نیز داشته است. کتیبه‌ی موزه‌ی حرم مطهر حضرت شاهچراغ (ع) از اشعاری برگرفته شده که در رثای سرور سالار شهیدان سروده شده و جنبه‌ی معنوی آن بر نقش تزیینی کتیبه پر رنگ‌تر است.

پیشگام مرثیه‌های مذهبی و کهن‌ترین مرثیه در ادب فارسی نخستین سوگنامه‌ای است که کسایی مروزی در عزای شهیدان کربلا سروده است (ریاحی، ۱۳۸۰: ۸۲). موقعیت دینی و مذهبی در عهد قاجار به گونه‌ی خاصی است. یعنی کشور رنگ کاملاً مذهبی دارد و شاهان قاجاری چهره‌ی مذهبی خود را روز به روز نمایان تر می‌کنند (خاتمی، ۱۳۸۰: ۵۵). میرزا احمد متولی باشی نیز به دلایلی همچون فضای جامعه، پیشینه‌ی خانوادگی، جایگاه اجتماعی و عهده‌داری تولیت آستان حضرت شاهچراغ(ع) و از همه مهم‌تر علاقه و ارادت قلبی به خاندان رسالت بخش زیادی از دیوان اشعار خود را به مدح و ستایش و مرثیه‌ی اهل‌بیت(ع) اختصاص داده است (ر.ک: بررسی اشعار مدحی و مراثی میرزا احمد متولی باشی، دو فصلنامه زبان و ادب فارسی، شماره ۲۲ فصل بهار - تابستان ۱۳۹۹). شاعر در دیوان خویش ۶۱۳ بیت در مرثیه‌ی حضرت سیدالشهدا(ع) سروده است. که این ترکیب‌بند ۹۹ بیتی بخشی از آن است. وی در این ابیات و به‌طور اخص در این ترکیب‌بند ضمن اشاره به تشنجی حضرت و یارانش، از نحوه‌ی شهادت، مصیبت و رنج اسارت اهل‌بیت (ع) غارت و تاراج خیمه گاه صحنه‌هایی جانکاه را به تصویر می‌کشد.

این کتیبه برگرفته از همین ترکیب‌بند ۹۹ بیتی است از نظر تاریخی نیز متعلق به این دوره‌ای است که شاعر عهده‌دار تولیت حرم حضرت شاهچراغ(ع) بوده‌اند. هرچند طبق اطلاعات کتیبه، تعمیر آن در سال ۱۳۲۸ یعنی ۶۶ سال پس از فوت شاعر و در دوران تولیت سید جلال‌الدین محمد مجدالاشراف (۱۳۳۱-۱۲۶۴ق) اتفاق افتاده است.

سپاس‌گزاری

نگارنده بر خود لازم می‌داند از آقای بهروز موسی‌زاده مسئول محترم موزه‌ی آستان مقدس حضرت شاهچراغ(ع)، سرکار خانم‌ها لیلا موسوی و مریم ابراهیمی از کارکنان بخش اسناد و نسخ خطی وقت، مرکز پژوهش‌های آستان مقدس که در گردآوری اطلاعات کتیبه‌ی مذکور این پژوهش را باری دادند؛ سپاس‌گزاری نماید.

منابع

- ارژنگ، غلامرضا (۱۳۷۵). زبان و ادب فارسی. تهران، نشر قطره.
- اسکندر بیگ منشی (۱۳۵۰). عالم آرای عباسی. تهران، انتشارات امیرکبیر.
- افسری کرمتنی، عبدالرضا (۱۳۷۱). نگرشی به مرثیه سرایی در ایران. تهران، انتشارات اطلاعات.
- حسینی کازرونی، سیداحمد، حمیدی، سیدجعفر، ضیا، محمدرضا (۱۳۹۹). مقاله بررسی اشعار مذهبی و مراثی میرزا احمد متولی باشی، دو فصلنامه زبان و ادب فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد فسا، شماره ۲۲ فصل بهار-تابستان ۹۹.
- خاتمی، احمد (۱۳۸۰). تاریخ ادبیات ایران در دوره‌ی بازگشت ادبی. تهران، پایا.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۴). لغتنامه. ج ۱۱، محمدمعین و سیدجعفر شهبیدی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- رودکی سمرقندی، ابوعبدالله جعفر (۱۳۷۴). دیوان اشعار. شرح و توضیح منوچهر دانشپژوه، تهران نشر توسعه.
- روشن، میرزا احمد متولی باشی (۱۲۸۲ ق). نسخه خطی دیوان اشعار. مرکز پژوهش‌های حضرت شاه‌چراغ (ع) شماره ثبت ۳۰.
- ریاحی، محمدامین (۱۳۹۶). کسانی مروزی، تهران، علمی.
- شعاع شیرازی، میرزا محمدحسین (۱۳۹۲). تذکره‌ی شکرستان. تصحیح و تعلیق عبدالرسول فروتن، قم، مجمع ذخایر اسلامی.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۳۶). تاریخ ادبیات ایران، ج ۵، تهران، انتشارات ابن‌سینا.
- ضیا، محمدرضا (۱۳۹۹). بررسی زبان و بیان، سبک و اندیشه، تصحیح و تحریشیه دیوان میرزا احمد متولی باشی.
- رساله‌ی دکترای زبان و ادبیات فارسی. دانشگاه آزاد اسلامی واحد بوشهر. چاپ نشده.
- فسایی، میرزاحسن (۱۳۸۸). فارس‌نامه ناصری. ج ۲، تصحیح و تحریشیه منصور رستگار فسایی، تهران، امیرکبیر.
- قلیچ خانی، حمیدرضا (۱۳۷۳). رسالاتی در خوشنویسی و هنرهای وابسته. تهران، روزنه.
- محتشم کاشانی، کمال الدین (۱۳۷۰). دیوان اشعار. تصحیح مهرعلی گرگانی، تهران، انتشارات سنایی.
- میرزا ابوالقاسمی، محمد صادق (۱۳۸۷). کتبیه‌های یادمانی فارس بناهای قرن هفتم تا دهم هجری. تهران، فرهنگستان هنر.